

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ХООЙЛУЛАРЫ

“Чер дээш төлевир дугайында” 1999 чылдың июнь 30-де № 254 Тыва Республиканың Хоойлузунга өскерилгелер кириер дугайында

*Хоойлужудулга палатазы 2003 чылдың сентябрь 17-де хүлээп алган
Төлээлекчилер палатазы 2003 чылдың сентябрь 30-де чүүлдүг деп көргөн*

1 чүүл. “Чер дээш төлевир дугайында” 1999 чылдың июнь 30-де № 254 (2000 чылдың декабрь 7-де) Тыва Республиканың Хоойлузунга дараазында өскерилгелерни кириер:

12-ги чүүлдү “хуусаазын соңгаарлады” деп сөстөрни ап кааптар:

“аңгы төлекчилерниң” деп сөстөрни “үндүрүг төлекчилери-

ниң аңгы категорияларының” деп сөстөр-биле солуур.

2 чүүл. Бо Хоойлу ону албан езузу-биле парлаан хүнден күштүг болуп эгелээр.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.ООРЖАК.

Кызыл хоорай

№395 УХ-1

2003 чылдың октябрь 20.

“Уксаалыг мал ажылының дугайында” 1995 чылдың декабрь 26-да № 452 Тыва Республиканың Хоойлузунга өскерилгелер кириер дугайында

*Хоойлужудулга палатазы 2003 чылдың сентябрь 17-де хүлээп алган
Төлээлекчилер палатазы 2003 чылдың сентябрь 30-де чүүлдүг деп көргөн*

1 чүүл. “Уксаалыг мал ажылының дугайында” 1995 чылдың декабрь 26-да №452 (2003 чылдың июнь 23-те №306 Тыва Республиканың хоойлузу-биле кириринген өскерилгелери-биле) Тыва Республиканың Хоойлузунга дараазында өскерилгелерни кириер:

10 чүүлдүн 2 кезээнде “а федералдыг хоойлу-биле болгаш Тыва Республиканың хоойлужудулгазы-биле көрдүнгөн

таварылгаларда” деп сөстөрни ап кааптар.

2 чүүл. Бо Хоойлу ону албан езузу-биле парлаан хүнден күштүг болуп эгелээр.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.ООРЖАК.

Кызыл хоорай

№397 УХ-1

2003 чылдың октябрь 20.

Соңгулдаларга уткуштур

СУРТААЛ ХҮННЕРИ

ТР-ниң Төп соңгулда комиссиязы Россия Федерациязының Федералдыг Хуралының Күрүне Думазының дөрткү чыыжының депутадынга кандидаттарның аразына “Шын” солунга парлаалга шөлүнүн халас болгаш өртектиг хуваалдазының талазы-биле дугаар тыртарының (жеребьевка) хуралын ноябрь 3-те эрттиргеш, кандидаттарның парлаалга суртаал чорудар хүннерин тодараткан.

Кандидат бүрүзүнге “Шын” солунга халас 350 одуруг азы машинага ийи интервалга парлаан 5 арын материал. Өртекти — 700 одуруг азы машинага ийи интервалга парлаан 10 арын материал. Бирги арынга парладырга, 1 дөрбелчин сантиметрде өртээ 40 рубль, солуннун иштики арыннарынга парладырга, 1 дөрбелчин сантиметрде — 30 рубль.

РФ-тин Федералдыг Хуралының Күрүне Думазының дөрткү чыыжының депутадынга бүрүткеткен кандидаттарның халас болгаш төлевирлиг суртаал ажылын чорудар хүннери:

№	Кандидаттың ады, адазының ады, фамилиязы	Халас шөлү	Төлевирлиг шөлү
1	Иван Васильевич Чучев	Ноябрь 15-те	
2	Вячеслав Андреевич Ушкалов	Ноябрь 25-те	Ноябрь 27-де
3	Экер-оол Маринович Манчын	Ноябрь 22-де	Ноябрь 18-те
4	Чылгычы Чимит-Доржуевич Ондар	Ноябрь 13-те	Ноябрь 20-де
5	Шолбан Валерьевич Кара-оол	Ноябрь 11-де	Ноябрь 22-де
6	Остап Дамбарович Дамба-Хуурак	Ноябрь 18-те	Ноябрь 11-де
7	Өлзей-оол Самбыл-Норбуевич Ооржак	Декабрь 2-де	Ноябрь 15-те

Политиктиг партияларның, соңгулда блоктарының болгаш девискээр бөлүктөрүнүн кандидаттарының халас болгаш төлевирлиг суртаал чорудар хүннери

№	Партияларның, соңгулда блоктарының, девискээр бөлүктөрүнүн аттары	Халас шөлү	Төлевирлиг шөлү
1	“Союз правых сил” деп политиктиг партия	Ноябрь 29-та	
2	“Коммунистическая партия Российской Федерации” деп политиктиг партия	Ноябрь 27-де	
3	“Великая Россия-Евразийский Союз” деп соңгулда блогу	Декабрь 4-те	Ноябрь 25-те
4	“Партия Возрождения России-Российская партия ЖИЗНИ” деп соңгулда блогу	Ноябрь 29-та	Декабрь 2-де
5	“Единая Россия” деп политиктиг партия	Декабрь 4-те	Декабрь 4-те
6	“Российская демократическая партия “Яблоко” деп политиктиг партия	Декабрь 2-де	Декабрь 2-де
7	“Родина” (народно-патриотический союз) деп соңгулда блогу	Ноябрь 20-де	Ноябрь 29-та

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ОКРУГ СОҢГУЛДА КОМИССИЯЗЫНЫҢ ДОКТААЛДАРЫ

Тываның чаңгыс мандаттыг № 28 соңгулда округундан Россия Федерациязының Федералдыг Хуралының Күрүне Думазының дөрткү чыыжының депутадынга кандидат С.Ч.Кууларның билдиришикинниң дугайында

2003 чылдың октябрь 31 № 14 Кызыл хоорай.

Тываның чаңгыс мандаттыг №28 соңгулда округундан Россия Федерациязының Федералдыг Хуралының Күрүне Думазының дөрткү чыыжының депутадынга кандидат кылдыр Сергей Чозарович Куулар бодун боду депшидер дугайында Тыва Республиканың Округ соңгулда комиссиязынга 2003 чылдың октябрь 4-те дыңнаткан. Оң кандидатуразын деткээн ат салдырткан хуудустар болгаш бүрүткээринге эргежок чугула өске-даа документилер 2003 чылдың октябрь 22-де дужааттыг.

Тываның чаңгыс мандаттыг №28 соңгулда округундан Россия Федерациязының Федералдыг Хуралының Күрүне Думазының дөрткү чыыжының депутадынга бодунун кандидатуразын дүжүрер дугайында С.Ч.Кууларның бижимел билдиришикинни Тыва Республиканың Округ соңгулда комиссиязынга 2003 чылдың октябрь 29-та кирген.

Тываның чаңгыс мандаттыг №28 соңгулда округундан Россия Федерациязының Федералдыг Хуралының Күрүне Думазының депутадынга кандидат С.Ч.Кууларның билдиришикин көргөш база “Россия Федерациязының Федералдыг Хуралының Күрүне Думазының депутаттарының соңгулдаларының дугайында” Федералдыг хоойлунун 52 чүүлүнүн 1 пунктузунга үндезилээш, Тыва Республиканың Округ соңгулда комиссиязының доктаадыры болза:

1. Сергей Чозарович Кууларны Тываның чаңгыс мандаттыг №28 соңгулда округундан Россия Федерациязының Федералдыг Хуралының Күрүне Думазының дөрткү чыыжының депутадынга бодунун кандидатуразын дүжүргөн деп санаар.

2. Бо доктаалды массалыг информация чепсектеринге парлаар.

Тываның чаңгыс мандаттыг № 28 соңгулда округундан Россия Федерациязының Федералдыг Хуралының Күрүне Думазының дөрткү чыыжының депутадынга кандидат В.Б.Багай-оолдун билдиришикинниң дугайында

2003 чылдың октябрь 31 № 15 Кызыл хоорай

Тываның чаңгыс мандаттыг №28 соңгулда округундан Россия Федерациязының Федералдыг Хуралының Күрүне Думазының дөрткү чыыжының депутадынга кандидат кылдыр Владимир Баринович Багай-оол бодун боду депшидер дугайында Тыва Республиканың Округ соңгулда комиссиязынга 2003 чылдың октябрь 3-те дыңнаткан. Оң кандидатуразын деткээн ат салдырткан хуудустар болгаш бүрүткээринге эргежок чугула өске-даа документилер 2003 чылдың октябрь 22-де дужааттыг.

Тываның чаңгыс мандаттыг №28 соңгулда округундан Россия Федерациязының Федералдыг Хуралының Күрүне Думазының депутадынга бодунун кандидатуразын дүжүрер дугайында В.Б.Багай-оолдун бижимел билдиришикинни Тыва Республиканың Округ соңгулда комиссиязынга 2003

чылдың октябрь 27-де кирген.

Тываның чаңгыс мандаттыг №28 соңгулда округундан Россия Федерациязының Федералдыг Хуралының Күрүне Думазының депутадынга кандидат В.Б.Багай-оолдун билдиришикин көргөш база “Россия Федерациязының Федералдыг Хуралының Күрүне Думазының депутаттарының соңгулдаларының дугайында” Федералдыг хоойлунун 52 чүүлүнүн 1 пунктузунга үндезилээш, Тыва Республиканың Округ соңгулда комиссиязының доктаадыры болза:

1. Владимир Баринович Багай-оолду Тываның чаңгыс мандаттыг №28 соңгулда округундан Россия Федерациязының Федералдыг Хуралының Күрүне Думазының дөрткү чыыжының депутадынга бодунун кандидатуразын дүжүргөн деп санаар.

2. Бо доктаалды массалыг информация чепсектеринге парлаар.

Ө.С.-Н. Ооржакты Тываның чаңгыс мандаттыг № 28 соңгулда округундан Россия Федерациязының Федералдыг Хуралының Күрүне Думазының дөрткү чыыжының депутадынга кандидат кылдыр бүрүткээр дугайында

2003 чылдың октябрь 31 № 16 Кызыл хоорай

Россия Федерациязының Федералдыг Хуралының Күрүне Думазының дөрткү чыыжының депутадынга кандидат кылдыр Өлзей-оол Самбыл-Норбуевич Ооржактың депшиткенин чурумунга дүшкээш, “Россия Федерациязының Федералдыг Хуралының Күрүне Думазының депутаттарының соңгулдаларының дугайында” Федералдыг хоойлунун 45 чүүлүнүн 1 пунктузунун негелделеринге дүшүтүр бүрүткээринге кириген хол үжүү салдырар хуудустарда кирген барымдаларның, орулгаларының хемчээлиниң дугайында болгаш оларның үнер дөстөрүнүн дугайында база эт-хөрөнгизиниң дугайында, шийттирип чоранының-чорбаанының дугайында болгаш хамаатызы болурунун дугайында сан-медээлерниң ылаптыын, баштайгы саң-хөө отчедун Тыва Республиканың Округ соңгулда комиссиязы көргөн.

Россия Федерациязының Федералдыг Хуралының Күрүне Думазының дөрткү чыыжының депутадынга кандидат Ө.С.-Н. Ооржак соңгукчуларның кандидатты деткээн 1923 хол үжүүн хыналдаже кириген, оларның иштинден 132-зи күш чок, азы хол үжүктөрүнүн 6,9 хуузу болган деп хүлээп көрдүнгөн.

“Россия Федерациязының Федералдыг

Хуралының Күрүне Думазының депутаттарының соңгулдаларының дугайында” Федералдыг хоойлунун 28 чүүлүнүн, 42 чүүлүнүн 2 пунктузунга, 47 чүүлүнүн 2 пунктузунга дүшүтүр Тыва Республиканың Округ соңгулда комиссиязының доктаадыры болза:

1. 1946 чылдың декабрь 28-те төрүттүнгөн, Тыва Республиканың Кызыл хоорайында чурттап турар, дээди эртемниг, Кызыл хоорайының болчукчуларының төп коллегиязының болчукчузу болуп ажилдап турар Өлзей-оол Самбыл-Норбуевич Ооржакты Тываның чаңгыс мандаттыг №28 соңгулда округундан Россия Федерациязының Федералдыг Хуралының Күрүне Думазының дөрткү чыыжының депутадынга кандидат кылдыр бүрүткээр.

2. Бүрүткеткен кандидат Ө.С.-Н.Ооржакка Тываның чаңгыс мандаттыг № 28 соңгулда округундан Россия Федерациязының Федералдыг Хуралының Күрүне Думазының дөрткү чыыжының депутадынга кандидат кылдыр бүрүткээш дугайында шынзылганы бээр.

3. Бүрүткээш үези 2003 чылдың октябрь 31, 10 шак 15 минута.

4. Бо доктаалды массалыг информация чепсектеринге парлаар.

Тыва Республиканың Округ соңгулда комиссиязының даргазы Ш.Ч.МОНГУШ.

Тыва Республиканың Округ соңгулда комиссиязының секретары Л.Ы.КАРА-САЛ.

Ноябрь 10 – Милиция хүнү

БИР ДЕМНИГ АЖЫЛДААР

Тыва Республиканың эрге-хоойлу камгалаар органнарының хүндүлүг ажилдакчылары!

Силерге профессионал байырлалыңар — Милиция хүнү биле байыр чедирдим! Ол дээрге календарда айыттыңан эвээш санныг байырлал хүннеринин бирээзи боорда, таптаашкын чылдарында-даа, эде тургусту-нуушкун үезинде-даа. Дараа-зында реформаларның үезинде-даа бодунун адын өскертпээн байырлал болур. Ол чорук кандыг-даа үе-чадада база кандыг-даа ниитилел формациясында милиционер мергежилдин эргежок чугулазының дугайында чугаалап турар.

Россияга ниитиниң корум-чурумун камгалаарының албаны Петр I барык үш чүс чыл мурнунда үндезилеп тургускан. А 1917 чылдың ноябрь 10-да ажил-чын-тараачын милиция тургустунган, бодунун тургустунган үезинден эгелээш, ниитиниң корум-чурумун камгалаар болгаш кемниг чоруктарга удур демисежир талазы-биле Ада-чурттуң төөгүзүңге алдарлыг эвээш эвес арыннарны ол кири бижээш.

Милиционер — езулуг-ла эр кижиге тааржыр мергежил. Кижилерниң амы-тынын камгалаар дээш эвээш эвес таварылгаларда амы-тынын харамнан-май, кемниг херек үүлгедикчилериниң октуг боозундан азы

чидиг бижээнден чалданмай баар эрес-дидим чорук аңаа херек болбайн аан. Ынчангаш тайбың үеде безин милиционерлер эрес-дидим чоруу дээш дайынчы шаңналдарны ап турар.

Эрге-хоойлу камгалаар органнарының эргим ажилдакчылары! Силер хөй-хөй бергелер-лиг мергежиликтерге бердингенинер болгаш эн-не харыс-салгалыг база организастыг чоруунар-биле өскелерден ылгалдыг силер. Силерниң албаныңар ниитилелдин айыыл чок чоруунун, кижиниң дээп болбас чоруунун камгалалында кезээде турар, кандыг-даа кем-херек үүлгедикчилериниң илерелинге кезээде долу дайынчы белеткелдик силер. Силерниң күш-ажылыңар — хүн бүрүде маадырлыг чорук-тур, ол чоруунарны силер боттарыңар эскербейн-даа чоруур силер, ынчалзажок силерниң ындыг чоруунар ниитилелге турум чорукту хандырып турар.

Кижиниң амыдыралы, амы-тыны, чаагай кадыкшылы, ааскежи болгаш чаагай кежи бола хамааржыр силерниң буяныг күш-ажылыңарга чедишкени-нерни сеткилим ханызыңдан күзедим!

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.ООРЖАК.

Тыва Республиканың Иштики херектер яамызының хүндүлүг ажилдакчылары!

Тыва Республиканың Улуг Хуралының хоойлужудулга палатазының депутаттарының өмү-нээзинден профессионал байырыңар — Милицияның хүнү-биле байыр чедирдиз!

Эрге-хоойлу камгалаар органнарының, Иштики херектер яамызының ажилдакчылары үзүңге болгаш Россияның бүгү чонунга амыдыралчы чугула сорулгаларны кезээде күүседип келген. Чогум-на харын Силер амы-тыныңарны харамнанмай, хоойлуна болгаш корум-чурумну, хамаатыларның айыыл чок чоруун берге байдалдарда камгалап турар силер.

Кижилерниң качыг-даашкынарыңа, ажыг-шүжүңге, берге байдалдарыңа эң чоок таваржыр кижилер Силер болгай силер. Силерниң профессионал ажылыңардан, маадырлыг ижинерден болгаш кичээнге ийерден кижиге бүрүзүңү амыдыралы, амыр-дыжы хамааржыр. Албан-хүлээлгенерни алдарлыгы биле күүседип келгенинерни, ам-

даа күүсединерни билер бис. Россия милицияның дээр-чаңчылдарын уламчылап, корум-чурумну камгалаар талазы-биле Силерниң мурнуңарга салган сорулгаларны чедишкениниг шийтпирлеп турарыңарга четтирдиз. Милиция ажилдакчылары боттарының хамааты хүлээлгелеринге шыңчы бооп, бүгү күштерин, энергиязын болгаш дуржулганы мөөңөп тургаш, республикага хоойлудүрүмү болгаш корум-чурумну улам быжыглаарыңа бүзүрөп турар бис.

Чиик эвес ажылыңарга чедишкениңер болуруңарны күзедиз! Силерниң төрелдеринер болгаш чоок кижилеринер кезээде деткип база билип чоруур болзун! Аас-кежин, кадыкшылды, чаагай амыдыралды Силерге болгаш чоок кижилеринерге күзедиз!

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының Даргазы В.ОЮН.

Үндезин Хоойлуда айыттыңан бистин хамааты эргелеривисти камгалаары-биле шагдаа ажилдакчылары дүн-хүн дивейн боттарының хүлээлгезин чогуур деңгелге күүседип турар деп болур. «Мээң милициям мени камгалаар» дээн билдингир шүлүкчүнүң шак бо одуруллары безин хамааты күүжиге чоргааралды, бүзүрөлдү оттуруп турар.

— Валерий Николаевич, эрге-хоойлу камгалаар органнарга кажан, кайы үеде ажилдап эгелээн силер?

— 1973 чылда Кызыл хоорайның №1 школага өөренип тургаш-ла комсомолчу оперативтик отрядтын кежигүнү болу берген мен. 1974 чылда ол-ла отрядтын командиринге мени томуйлаан. Ынчан Кызыл хоорайга чурттап турган берге кижизидилгелиг назы четпээннер-биле чугааны кылып, кижизидилге ажылын чорудуп турган бис. Ол үеде назы четпээннерниң чыгыр черлери кайт бажыңнар подвалдары турган. Бистер шагдаа ажилдакчылары-биле бир демниг подвалдарны хынап, аңаа чыгып турган назы четпээннерге хамаарыштыр профилактиктик ажилды чорудуп турдувус. Оон эгелеп-ле меңээ шагдаа ажилдакчызы болур күзел тыттып келген. Школа соонда Омск хоорайның милиция школазынче кирип алдым. Ук өөредилге черин чедишкениң дооскаш, Кызыл хоорайның иштики херектер килдизиниң кем-херек үүлгедикчилерин истеп-тывар салбырынга инспекторлап ажилдап эгеледим. Күш-ажылчы долчу намдарымның эге базымы ол деп санаар мен.

— Бо үениң ИХЯ-зының сайыдының бирги оралакчызы болгай силер. Бо бедик эрге-дужаалга томуйладырыңа чедир эрге-хоойлу камгалаар органнарының кандыг-кандыг эрге-дужаалдарыңа ажилдап турдуңар?

— Ниитизи-биле иштики херектер органнарыңа барык 30 чыл ажилдап чор мен. Ол үеде бо хүннерге чедир ажилымның кол угланышыкыны — эрге-хоойлу камгалалы. Ажилдап турган черлеримни маңаа адаарга үр болу бээр боор. Ынчангаш эргип каапкан оруктарымны сакты аарак кысказы-биле доктап керейн. 1989 чылда Тыва АССР-ниң ИХЯ-зының кем-херек үүлгедикчилерин истээр килдике ажилдап кирдим. Аңаа ажилдааш, Кызыл хоорайның иштики херектер килдизинин начальнигинге чедир ажилдадым. Бо үеде мээң ажилдап турар албан-дужаалымны билер болгай силер.

— Валерий Николаевич, иштики херектер органнарыңа 30 чыл ажилдап турар болгай силер. Амгы үеде кем-херек үүлгедикчилерниң кандыг талаже угланып, өскерлип турарын чугаалап көрүңер?

— Ийе, эрткен он чылдарга бодаарга, амгы үениң кем-херек

Шагдаа ажилдакчыларының байырлалының бүдүүзүнде амыдыралының хөй кезин эрге-хоойлу камгалаар органнар-биле холбап чоруур ТР-ниң ИХЯ-зының бирги оралакчызы — ИХЯ-ның криминалдыг милициязының начальниги, полковник В.Н. Конгар-биле ужурашкаш, айтырылгарымны салдым.

үүлгедикчилериниң байдалы ылап-ла өскерилген. Кем-херек үүлгедикчилерниң организастыг байдалче кирип, хөлүн эрттир каржы апарып турар. Республика девискээринге бүрүткеттинген кем-херек үүлгедикчилериниң чартык кезин аар болгаш онза аар херектер бооп турар. Иштики херектер органнары база анаа орбайн, кем-херек үүлгедикчилеринге удур демиселди чорудуп турарын айтып каайн.

— Бисте эзирик байдалга тургаш кылган кем-херек үүлгедикчилерниң көргүзүлгери кандыгыл?

— Республиканың чурттакчы чонунун чамдык кезин арага ижеринге сундулуг дээрзи чажыт эвес болгай. Эзирик-байдалга тургаш кылган кем-херек үүлгедикчилери кызырылбайн турар. Бо чылдын 10 айларының дургузунда эзирик байдалга тургаш кылган кем-херек үүлгедикчилери 2298 (кызырылышыкын 10 хуу), оларның аразында 196 өлүрүүшкүн, кижиниң кадыкшылыңа өжегээр чедирген кем-херек 787. Кем-херек үүлгедикчилерин чавырылдырып, ону шуут болдурбас деп бодаар болза, иштики херектер органнарыңа хөй-ниитиниң болгаш эрге-чагырганың талазыңдан деткимче чугула херек.

— Хамаатыларның өңчү-хереңгизин оорлаар чоруктарга удур кандыг чугула ажилдарны чорудуп турар силер?

— Ажылывыста кол угланышыкын болза хамаатыларның өңчүзүн оорлаар чоруктарга удур демисел. Онза кичээнге күш дөпөл тургаш үптээр чоруктарны, хамаатыларның чурттап оран-савазын оорлаар чоруктарны кичээнге ап турар бис. Үптээшкениңер болгаш квартиралар оорлаар чо-

руктарны истеп-тывары нарын. Ындыг-даа болза кем-херек үүлгедикчилерин илередип-тывар килдизин ажилдакчылары бажың-балгат оорлаар, үптээшкын кылып турган кем-херек үүлгедир бөлүктерни илереткеш, туткан. Соок үе келгени-биле оорлар, үптөкчилер хамаатыларның бөрттерин, чылыг идик-хевин оорлап эгелээр болгай. Ынчангаш серемчилелдик болуру артык эвес. Бир эвес ындыг болушкун болган таварылгада милицияның дежурный кезээнге ону изии-биле дындадыры чугула. Мал оору-биле демиселди чорудары база чугула деп көрүп турар бис. Колдуунда мал-маганын оорлаткан хамаатылар дарый иштики херектер органнарыңа дындадырының орунуга боттарының күжү-биле «истээшкын» ажылын чоруда бээр боор-дур. Бир эвес малын оорлаткан кижиге ол-ла дораан иштики херектер органнарыңа дындадып турар чүве болза, ону истеп, тывары чик болур-ла болгай. Малчыңнар боттары база малын ховуже ояттадыры-биле сүрүпкеш, ол малын хайгааралга албайн баар таварылгалар бар. Мал оорлаары-биле организастыг бөлүктер база бар. Оларга удур бистин ажилдакчыларымыс дүне-даа, хүндүс-даа демиселди чорудуп турар.

— Милиция хүнүн таварыштыр иштики херектер органнарының ажилдакчыларыңа, хоочуннарга чүнү күзээр силер?

— Хөй санныг байыр чедиришкениңерге база каттыжып, иштики херектер органнарыңа хөй чылдар дургузунда ажилдап чоран хоочуннарга, оларның үнелеп четпес арга-дуржулганын бадыткап, ааскежикти, каң дег кадыкшылды күзедим. Оларның арга-дуржулганын өөренип, чаа-ла ажилдап эгелеп чоруур анык шагдаа ажилдакчылары чедишкениң ажилдап чоруурлар. В.Ф. Федоров, М.Д. Түлүш, Р.Г. Аитов, В.Л. Ефимов, Ч.Л. Донгак, И.Н. Товарищай, Ч.Т. Донгак, П.В. Сосков, М.И. Ондар, Д.Б. Ховалыг, О.Е. Ондар, А.Д. Солтак, Н.Л. Ооржак, С.-Б. С. Соткан, Н.М. Тас-оол, М.С. Колесник, В.Т. Черкашин, Л.А. Лантухов, Ю.М. Дамдакай, С.Ч. Куулар болгаш өскелер-даа боттарының үлгү-хуузуң киригеннер.

Кеземче херээн истээр албанын 85 чыл болуп турары-биле бүгү-ле шагдаа ажилдакчыларыңа база катап чедишкениңерни күзеп каайн.

Игорь ДАМДАК.

«ДУМЧУУ ЧЫТЧЫ»

Чазалыг оруктап чоруп орган УАЗ-ик хенертен оожумнап эгелээн. Чолаачы чанында орган, шала удумзурап чораан даргазыңдан айтырган:

— Виктор Шаптарович, дуу ол Арыг-Үзүү баар орук белдириңде ийи кижиге холун чайып турлар, доктаадыр мен бе?

— Дүн ортузунда машина оруунга анаа-ла кайын турар, бачым чоруктуг улус болуп чадавас, дуза дилээр дээн кижилер-даа туруп болгай, доктаады каавыт — деп, дарга чугаалаан.

— Шагаан-Арыг баар болза орук аайы-биле олуртуп алыр болган-дыр ийин — деп, чугааланып чоруй, чолаачы машиназын орук кыдыныңа доктаадыпкан.

Караңгыда безин кедергей бедик кылдыр көстүр, ийи метр чыгыгы дурт-сынныг, дүрзүгүр шырайлыг эр турамы сүргей кылаштап келгеш:

— Бисти олуртуп алыр силер

бе? Бо совхозка хой кажаазы тудуп турдувус, ажылывыс доозулган, ам чанарывыс ол — дээш, эжин бээр кел дээн хевирлиг имнеп холун чайган.

Чоон доорбашка демейлешкек, чолдак сынныг, кышкы бөргүн бар шаа-биле караанга чедир дыгып алган кижиге шоодай чүктөп алган, арай боорда ууп кылаштап келген.

Серемчиде хора чок. Чолаачы карак чивеш аразында мурнунда көрүнчүүн эдип четтигипкен. Ам-на даргазыңа машинаның артында олуттары тода көстүр. Ол аразында демги «тудугжулар» кожа олуруп алганнар.

Машина чоорту дүргедеп эгелээн. Ол аразында дүнеки «аалчыларның» чолдаа чикти сүргей улуг тыңган. Дүрзүгүр шырайлыг эр оң талакы холун

тонунун хойнундан ужулбайн чоруурун бүдүү билип кааш, Виктор Шаптарович билбээ-чечнеп, чолаачының экинге холун дыңзыды салгаш, шала мактай аарак:

— Че Коля, шаварың аайлыг эвес, караңгыда олур. Үе орайтаан-дыр. Тудугжулар аалораныңче далажып бар чыдар хире-дир — дээш, чүнү-даа билбээн кижиге болуп олурган. Хире-хире көрүнчүкче эсет чок көрүп, артында ийи кижиниң бүгү-ле шимчээшкенин Виктор Шаптарович хайгаарал чоран.

«Тудугжулар» бүгү чүве тайбың, кандыг-даа карадаашкын чогуңга бүзүрөп, буттарың хере телкен, даамчырай берген олурганнар.

Виктор Саая артында анаа эвес кижилер саадап олурарын ылавылап билген. Оларда чепсек

бары илден. Узун «тудугжу» олла хевээр холун хойнундан ужулбаан, карак чивеш аразында хай-халап болурунун айылы тода. «Мындыг турамык чангыг кижиге чүнү-даа үүлгедиринге белен» деп бодап ора, ындыг байдалга чангыс эвес удаа таварышкан, бажы каткан истекчи «артистээр» ужурга таварышкан. Чүнү-даа билбээн кижиге болуп, хөөрөп шаг болган. Ол аразында артында анаа эвес кижилер чоруурун чолаачыга сагындырып четтигипкен...

Караңгыда бажыңнар аразыңа шывараннады маңаан машина иштинге бажы эедерей берген «тудугжулар» чүнү-даа эскерер чай алынмаан. Машина хенертен тура дүшкен. Ол аразында өткүт, дужааган хевирлиг үн дыңналган:

— Шимчевер! Угаан чок

чүве кылырын оралдашкан херээнер чок. Чаныңарда иштики херектер килдизинин начальнигиниң оралакчызы, милицияның капитаны Саая-дыр мен.

Хол боозунун аксын караңгыда безин эскерип каан оорлар чүнү-даа канчаар харык чок, чүгле дүжүп бээр ужурга таварышкан. Олар ап чоран чепсээн ажыглап четтикпээн.

Моон мурнунда хөй удаа магазин оорлааш, каш удаа шийтирип чоран Виктор Маркелов биле Владимир Желтков шак ынчаар истелгениң аспаанга кирген. Арыг-Үзүү суурнун садыңдан үптөп алган барааны болгаш ажыглап четтикпээни чепсээ хавыртыңан.

«Думчуу чытчы» истекчи Виктор Саая ол-ла дүне улаштыр хөй малын оорлаткан малчын аалыңче хапкан.

Александр НАТПИТ-ООЛ.

Культура амыдыралы

Чедилээн одуруглар

Бодумнун бажымдан
Бодарап үндүргөн
Бодалдарым дүрдүм.

Хөрээмниң иштинден
Хөөп үнүп келген
Хөөнүмнү дүгдүм.
Хөөрөп берейн, дынна...

Ала чайны андара
Айлык-чылдык черден
Адың адап сурадым.

Түккүледир каккан

Дүнгүр даажы четти бе?
Дүвүрөп, хөлзедичи бе?
Чүрээм ырын билдичи бе?

Даш дажам черден
Танывайн бардың.
Тактагалдай болдум.

Талыя бээриңге,
Даваным адырып,
Далаш чоруптум.
Даш көжээ болбаайн...

Мария КУЖУГЕТ.

Сен сен бе кай?

Хайыралыг чалып назын,
Каш чылдар эртпээн-даа дег,
Эрес-омааң хайнып хөлзээн
Эжиим ажып келир чүңүл?
Хөглүг чаңнап көөргөттинме,
Көрүжүң чоп хөг чок чүвөл?
Сагъжың чоп саарзыкталды,
Сарыналлып саймаарады?
Карактары чаш чокка-ла,
Харлыккан дег, ыглап турар,
Көңгүс өске – танывазым,
Хөөкүй кижги – сен сен бе кай?!

Светлана ДАЧЫН-ХӨӨ.

Амыдырал берге-ле-дир,
Аар чүгү коргулчун-на.
Салым-чол-даа халалыг-дыр,
Чакпага-даа кыстырган дег.
Ырымчоктар элбээн шаг-дыр,
Ымыраа-сээк үглээн-даа дег.
Арай кошкаан тудуп чиптер
Азыг диштиг кокайлар-ла.
Боттарын-на хоптажыр дээш
Борбак хырнын утуп алыр.
Чеме-хоптун ажыы чүү боор,
Чемге холуп чири бис бе?
Чигеш тогтас, кеткеш көкпес,
Кижги-моостар кайы хөй-дүр.
Артык сеткил дүвү багын
Азааргактар кайын билир.
Амыдырал нарын-на-дыр,

Арын-нүүр-даа оскундурган.
Апса, чипсе, оорлапса дээн
Артык сагыш күзээннер хөй.
Амыдырал терең-не-дир,
Ажыг сугже дүүлген-дир.
Канчап союп үнериниң
Харызы-даа тывылбастаан.
Кыдындан кээп кедеведим,
Кырындан кээп харавадым.
Шынын көрүп чугаалаарга,
Шынап ындыг чуртталга-дыр.
Бергелерге ижигээли,
Белен кижги сураглаваал.
Эки чүүлдү будурушкеш,
Эзир куштан бедик ужаал.
Сергей КУЖУГЕТ.

Кара-Хөл.

ТЫППАЗЫ ЧОК БОРАШ ОНДАР

Автор бодунун бичии, чуга-жак номчугажын меңээ белек кылдыр сунду ийин. Ол хензиг номну ажып, номчуп олурарга, кижги бажынга бир-ле бодал кирип келир. Хамык ужур номнун кылын-чугазында-даа эвес, каас-чаражында-даа эвес. Кол-ла чүве ында бижиттинген чүүлдүн кижги сеткилинге илдиге бээр дээштиинде-ле болгай. Авторнун бодунун күсели-биле үндүрүп алгаш номчукчуларынга сөңнээн сөңүн хоомай эвес деп көрдүм.

Республикада билдингир көдээ корреспондент, шүлүк бижиринден шүүтсүмөс, хайгаараачал чаны-биле кайы-бир болушкунну бо-ла шүлүктөй кааптар, олары солун, сеткүүлге бо-ла көстүп келген чоруур чаңгыс чер-чурттуум Бораш Серенмаевич Ондарны хүндүлээр мен. Ооң бижээни дыка хөй корреспонденцияларын, очерктерин радиога дамчыдып, солуннарга парладып-даа чордум ийин. Ооң аңгы-аңгы чылдарда бижигилээн шүлүктөрүнүн чыныдызы "Хая-чугу" деп ат-биле чырыкче үнген-даа чүве.

Кара чажындан күш-ажыл-биле халбактанчып чорааш, амыдыралга дадыккан, хөйүн көргөн кижиниң эскеричел, хайгаараачалы халас барбайн, билгенин, көргөни билип, демдеглер чоруур болгаш Бораш Серенмаевичиниң чогаадыкчы барбазында демдегелдер-ле хөй хире. Ол демдегелдеринге үндезилеп лириктиг-даа, хамааты ужур-уткалыг-даа шүлүктөрүн, улустун тоолчургу чугааларын-даа бо-ла бижий каапкан болур.

Бо удаада ооң "Тыппазы чок тывызыктарым" деп чуга номчугажын номчааш, авторнун долгандыр турар делегей-биле чоок харылзаалыгын, ында бүгү-ле болушкуннарны бодунуу-биле эскерип, шүлүк аяны-биле чеченчидип бижээни авторнун бир чедишкени деп көрдүм. Ынчангаш ону "Тыппазы чок бо-ла Бораш" деп ордум.

"Тыппазы чок тывызыктарым" деп номчугашта тывызык-шүлүктөр кирген. Оларны "Бойдус. Ооң болушкуннары", "Эт-херекселдер", "Дириг амытаннар" деп бөлүктөп киирген.

Тыва улустун аас чогаалы болур тоолдар, тывызыктар, үлегер чугаалар шаанда үжүк-бижик чок турар үеде тургустунган болгаш авторлары билдинмес, чүгле аас дамчып, чон ортузунга тарап неперей берген чогаалдар болур. Тыва чоннун аас чогаалы сеткил байынга үндезилеттинген, тыва улустун угаан-бодал культуразынын улуг эртинези болгай.

Сөөлгү чылдарда авторлуг тоолдар, үлегер домактар, тывызыктар улусчу аян-биле бижиттинип, сеткил байының алдын хувазынче чаа-чаа дамдылар болуп агып кирип турары тыва чечен чогаал сайзыралынга база бир улуг идиг болуп турар. Ооң бир чижээ — Бораш Ондарның "Тыппазы чок тывызыктары".

Тывызыктар бичии кижилериниң угаангыр, сагынгыр-тывынгыр болурунга дузалаар. Шаанда тыва араттар кыштын узун дүнелеринде өглеринге тоолдажып, тывызыктажырынга ынак. Ол тоол, тывызык, үлегер чугаалардан чоннун чечен-мерген сөзүнүн утказын билип ап, долгандыр турар делегейни танып билир арганы ап, боттарының дыл-домаан сайзырадырынга ажыглап чорааннар. Амгы үениң школаларында улустун чечен-мерген аас чогаалын өөренип, ооң-биле уругларның угаан-бодалын, дыл-домаан сайзырадырынга башкылар ажыглап турар. Үе-үелерниң аайы-биле үлегер домактар, тывызыктар чаа-чаа билишкенин берип турарын билир бис.

Бораш Ондарның тывызык-шүлүктөрүндө бойдустан болушкуннарны элдээртиг-биле уран-чечен көргүскени солун.
*Кыжын келир аксыр ширтек,
Кылаңнай бээр өңнүг ширтек.
Чылыг кээрге чындыраарып,
Чыткан черден арлыр ширтек* (Хар).

Уруглар бо тывызыкты чүгле дораан тып кааптар эвес, а ол харны кандыг деңгелер-биле чуруп көргүскенин сонуургай бээрлер. Оларның дыл-домааның сайзыраарынга, угаан бодалының делгемчиригине ол ажыктыг болбайн аан.

Ол ышкаш:
*Ак-көк дээрде
Алдын сарала эңмек* (Челээш).

*Көк дээрни, айны, хунну
Көжөгелей дуглай бээр,
Аңгыс черге шыпшың турбас,
Салгын-хатка сывыртадыр.* (Булут).

*Дүргөктелип чедип келгеш,
Түмөң сайны чуй шааптар,
Эргийштелип келгеш,
Элезинни шишкий-даа бээр.* (Чалгы).

Бо тывызыктарның харызын тывар дээш уруглар бодангылаар. Харызын тып алгаш, ооң утказын тайылбырлаарын оралдажырлар.

Эт-херекселдер дугайында тывызыктар база чедимчелиг бижиттинген.

Херлип, чыгырлыр,

Кедергей ылыгыр.

*Каш янзы үннүг,
Кайгамчык ыраажы.*

(Баян).

*Көзү чок одум,
Хөөзү чок пажым.* (Электри лампазы).

*Аян киирер
Нарын дырбааш.* (Дыргак).

*Теве-тевер тенекей,
Тейинде чүрбештиг,
Дөрт мөчү дырбанаткан
Дөжээ коргулчун тенекей.* (Тевек).

Бо тывызыкты улусчу аян-биле бижээни илден.
*Казтангызы, толангызы
Кадыг, чымчак ыяштар.
Өң-баазын өзөктөрлиг,
Өңгүр чараш чээргенер.* (Карандаштар).

*Кара черни сиртиледир
Каргыраалап, аян тудар,
Ылт чокка маңнапас,
Ыжы-бузу бурулаан,
Ширик черни соя тыртар
Чидиг хылыш бижектиг.* (Трактор).

Дириг амытаннар, курт-кымыскай дугайын тывызыктааны база солун. Ол амытаннарның аажы-чаңын, ажыл-ишчизин, ажык-дузанын ында илереткен:

*Бөөдей өөн тиккеш,
Бөкперлежип ажылдаан,
Үвүн-савын аайлаан,
Үне-кире маңнашкан.* (Кымыскайтар).

*Амданнын алыр дээримге,
Аг-шерии дойлул үнгеш,
Ары-башты ажыңадыр,
Алагадааш сывырыптар.* (Арылар).

*Четпес-барбас чери чок,
Челер-маннаар адагаштар.
Чорбас-барбас чери чок,
Чоруу көвей адагаштар.* (Буттар).

Бораш Серенмаевичиниң "Тыппазы чок тывызыктары" улустун аас чогаалында үндезилеттинип, чечен-мерген деңгелер, эпитеттер-биле бижиттинген. Оларның аразында чедимче чок бижиттингенери база бар. Ынчалза-даа мен оларны коптарып, сайгарылга кылыр сорулга салбаан мен. Ынчангаш бо номчугашта киирген элээн хөй чедимчелиг бижиттинген тывызык-шүлүктөрүн улустун аас чогаалын школада уруглар өөредип турар башкылар күзедии-биле ажыглаар боор дээрзинге идегедим.

Екатерина ТАНОВА.

МОСКВА ФЕСТИВАЛЫНГА КИРИШКЕН

Чоокта чаа Москва хоорайга Бүгү-россияның школа библиотекаларының бирги фестивалы болуп эрткен. Ол фестивалга Тываның школа библиотекарьларындан чүгле чаңгыс кижги киржир аас-кежиктиг болган. Ол дээрке Кызыл-Мажалыктын Алдын-оол Хомушку аттыг 2 дугаар ортумак школазының библиотекары Валентина Доораевна Ооржак-тыр.

Бо школа тыва национал культураны өөредип непередир талазы-биле кескү ажылдарны кылып чорудуп турар школаларның бирээзи болду. Ынчангаш бо школаның библиотекаказы, ооң библиотекары янзы-бүрү хем-чеглерни эрттиреринге улуг рольду ойнап келгениниң түнелинде библиотекарьның аргадуржулгасы база улгаткан.

Москвага болган фестивалга В.Д.Ооржак "Родник" деп темага дыка хөй ажылдарны белеткеп алгаш, көргүзүг материалдарын чыып алгаш четкен болгаш үш конкурса киржир аргалыг болган. Бодунун сагынгыр, тывынгыр чоруу-биле Валентина Доораевна Тываның адын, төрөэн суурунун, школазының адын сыкпайн, мөөрейлерге төлөптиг киришкен. Ылаңгыя "Атка йөрээл" деп ажылы бедик үнелелди ап, бирги чергениң диплому-биле шаңнаткан. Тиилекчиге шаңдал кылдыр бир чыл дургузунда школа библиотекаказынга 600 муң рубльди шилчидип бээр болган. Ол ышкаш школа библиотеказынга компьютерни болгаш өске-даа дериг-херекселдерни халаска чорудуп бээр болган.

Фестивалдың хүндүлүг аалчылары, ону организаастап эртирип турар кижилер — Америкадан Лора Буш биле Россиядан Людмила Путина. Олар фестивалдың киржикчилеринге байыр чедирип сөс ап чүве чугаалаан. Амгы шагда библиотеканың, библиотекарь кижиниң база номнарның ниитилелдин хөгжүлдезинге ажык-дузанын бедээни олар демдегелеп, ак сеткилдиг, чогаадыкчы езу-биле ажылдаарын библиотекарьларга күзээн.

Москва фестивалына барып киришкенинге Валентина Доораевна аажок өөрүп, ам-даа хөй ажылдарны кылырын планнап турар. Коллективинге, башкыларга өөрүп четтиргенин амыдыралчы ажыл-херектер-биле бадыткаар сорулгалыг. Фести-

валга көргөн-билгенин коллегаларынга дамчыдып, аргадуржулга солчулгасынга үлүүн киирер деп бодал алган.

Шынап-ла, бо фестивалды эрттиргени улуг ажык-дузалыг болган. Ооң мурнунда школа библиотекаларынче кым-даа шоолуг сагыш салбас турган. Олче көрнүрлер ховар. Чүгле школа эгезинде өөредилге номнары үлээр ажыл кол черни ээлеп турган. Ынчангаш школалар библиотекаларында кандыг-даа тускай эртем чок кижилер ажылдап тургулаан. Ам-даа чамдык школа библиотекалары чоктуур деңгелге чедир ажылдап шыдаайн турары чажыт эвес.

Валентина Доораевна бо школада үр эвес үеде, ажылдап турар. Ооң мурнунда база каш-даа кижги солушкан. Ынчангаш библиотеканың ном фондузу чедишпес, башкыларга методиктиг дуза чедирер номнар четчеттинмээн. Библиотека баштайгы чылдарда доктаамал турар чер чок турганындан ном фондузу эвээш. Тыва национал культураны непередир талазы-биле музей ажылдап турар-даа болза, библиотекада тыва номнар шуут ховар. Амгы үеде школа дирекциязы, директору Валентина Кенденовна Монгуш бичежек-даа болза, бир өрээлди библиотекага тускайлап берген. Ынчангаш библиотеканың ажылы моон соңгаар улам шуудаар дээрзинге идегел бар. А Валентина Доораевна Улан-Удэниң культура институтунун библиотека салбырын дооскан, кожуун библиотеканың база методистеп, директорлап ажылдап каапкан арга-дуржулгалыг библиотекарь-ла болгай. Моон соңгаар-даа солун ажылдарны, культурулуг хемчеглерни чогаадыкчы чоруу-биле хөйгө көргүзө бээр дээрзинге бүзүрээлинер.

Москвага болган фестивал Валентина Доораевнаны улам сорук кииргени чугаажок. Россияның найысылалында чүгле фестивалга киржиринден аңгыда солун ужуражылгалар, төөгүлүг черлерге экскурсияларга киришкенер. Ынчангаш өөреникчилеринге чугаалап бээр солун чүүлдер-ле хөй.

Бистер коллегавыска чедишкенин дээш байыр чедирбишаан, ам-даа хөй-хөй тиилелгелерни, чогаадыкчы ажылды күзедивис.

Серенмаа МААДЫР-ООЛ.
Кызыл.

ХАЙЫРАЛЫГ АЖЫ-ТӨЛДҮ ХАРЫ ЧЕРГЕ ЧҮГЕ КАГГАН?

Бис, тывалар, дыка бүзүрээчел бис. Харын-даа кандыг-бир орта билбевис кижилер-биле дугуржулга кылгаш, оларны эки-ле хынаvas бис. Бодуун, биче сеткилдиг болгаш, кижилерге бүзүреливистиң күштүү ол. Ындыг болурувуска, чамдык кижилер бисти ажылап турар.

2001 чылдың чазынында Кызылдың №9 школазынга "Дети плюс" деп уруглар организациязының даргазы мен деп Нелли Биче-ооловна Артына чаңгыс эвес удаа келген. Ол ада-иелерге "Родник" уруглар коллективинин улусчу чогаадылганының 1-ги делегей фестивалының болуп эртеринин дугайында дүрүмнү, документини көргүзүп, бодун ДООЦТ "Юнитур" деп организациязының төлээзи бооп турарын баянктап, өөреникчи уругларын Кара далай эринде Саки деп курорт хоорайга дыштандыра-рынче элзедип турган. Чүгле уругларнын орукка чоруур 2 муң рублин төлээрин, орукка чем, путевка өртээ халас болурун база дыңнаткан. Ону дыңнааш, Кызылдың №9 школазының 3-кү клазының өөреникчилеринин ада-иелери бүдүн классты ынаар дыштандырып чорудар деп шийтирилээн. Ынчангаш ада-иелер уругларын ынаар белеткеп эгелээн. Июнь 15-тиң хүнүнде Нелли Биче-ооловна хенертен ада-иелерден өөреникчи бүзүрү дээш 5 муң 500 рубльди негеп эгелээ. Оозун ол орук ара Москва хоорайга болгаш Крымга экскурсия эрттирери-биле тайылбырлаан. Ону дыңнааш, чамдык ада-иелер уругларын ынаар дыштандыра-рындан ойталаан. Чамдык кызымак ада-иелер ол байдал-биле чөпшээрэжи, баштайгы шийти-пиринден ойталаван. Август 4-те Кызылдың №9 школазының 3-кү клазының 13 өөреникчинге өске уруглар база немешкени-биле 22 өөреникчи уруг дыштаныры-биле Кызылдан Саки хоорай кайы сен дээш үнүпкен. Оларны баштай танчы башкызы Оюмаа Сенгивна Седей биле 3-кү классчыларның удуртукчу башкызы Биче-Уруг Дамчай-ооловна Ондар иелээ удуртуп чоруур деп турган. Херек кырында өөреникчилер шуут автобуска олурупканда, Нелли Биче-ооловна, та чүге чүве, оларга ийи башкы база немеп каан. Сөөлүнде билдиргени-биле олар А.А.Соян, С.Д. Монгуш болган. Орукка чоруур уругларның акша-хөрөңгизин чыгган ада-иелер аңаа таарзынмай турган. Башкылары бар уругларга өске башкылар немээн херээ чүл? Ынчалза-даа Н.Б.Артына оларга уругларның бөлүүн баштаарын демги ийи өске башкыларга дааскан дужаал көргүскеш, ыттытпайн барган. Элдеп чүве! Дыштанып, кадыкшылын быжыглаар дээш бөлүк каш хонуп чорааш, Саки хоорайда "Голубая волна" деп санаторийге чеде бээрге, оларны путевка-даа, дыштанылга өртээ-даа чок дээш

хүлээп албас болган. Ада-иелер уругларын үдээр мурнунда Нелли Биче-ооловнадан путевкаларны көргүзерин негеп турганнар. Оозу: "Путевкалар факс-биле чеде бээр" деп харылап турган. Херек кырында чеде бээрге, чүү-даа чок болган. Ам канчаар, санаторийнин баштаар чери ырак черден келген аштаан, түрөөн уругларны бильярд ойнаар өрөөлгө чыттырып каан. Чогум-на ол-ла үеде уругларны баштап чораан башкы Биче-Уруг Дамчай-ооловна: "Путевка-даа, акша-даа чок дээш уругларны хүлээп албайн тур" — деп Кызылче долгап дыңнаткан. Уруглар ол өл-шык бильярд залына август 16-га чедир чурттааннар. Кадык хирелиг уруглар аарып эгелээн. Ол дугайын дыңнап билип турган ада-иелер август 17-де Нелли Биче-ооловнага акшаны, путевкаларны чүге шилчиппейн турарының дугайын айтырып чеде бергеннер. Оозу: "Акшаны шилчидип чорудуптувус" — деп харылаан. Аңаа бүзүрөөн ада-иелер ол дугайын Сакиде турар башкыларже дыңнаткан. Олар база аңаа бүзүрөп, оожургай бергеннер. Тывадан барган уругларның өл-шык бильярд өрөөлинге аарып

А ол хары черге дыштанып, кадыкшылын быжыглаар дээш чеде бергеш, хилинчектенип турган чаштарның чаңгыс чер-чурттуу, оларны ынаар акша-даа, путевка-даа чокка чорудупкан аныяк ава херээжен Нелли Биче-ооловна ол үеде чүлү бодал турганыл?

эгелээнин билип кааш, санаторийнин баштаар чери август 16-да оларны чурттаар корпусче көжүрүпкен. Нелли Биче-ооловнаның "шилчидиптис" дээн акшазын дыштанып турган өөреникчилер-даа, "Голубая волна" санаторийнин баштаар чери-даа манап чадап каан. Август 28-те санаторий ажылдакчылары дыштанып турган тыва уругларны документтерин хавырып, боттарын чурттап турганы корпустардан үндүр ойлаткылапкан. "Документилерни чүгле акша чедип кээрге, бээр бис" — дээннер. Ол хүн кем чок ажы-төл далай эриинге аштап, суксап хүнзээннер. Бичи кижилерге ол канчаар-даа аажок улуг дорамчылал болган. Аңаа санаторий баштаар чери эвес, оларны бээр организастан чоруткан Нелли Биче-ооловна буруулуг дээрзин олар, бичи-даа бол, билип турганнар. Ол аныяк херээжен акшаны, путевканы чүге саададып, бичи уругларны хилинчектеп турганыл? (Ол дугайы удавас болур суд үезинде билдине бээр). Чаян бооп, санаторийнин эки сеткилдиг ажылдакчылары уругларны кежээ катап кирип алган. Хары-даа болза кижилер ол хире сагыш човаачал, акша, путевка чок-даа чеде берген уругларны

дыштандырып, ашкарып-чемгерип турар болган. А ол хары черге дыштанып, кадыкшылын быжыглаар дээш чеде бергеш, хилинчектенип турган чаштарның чаңгыс чер-чурттуу, оларны ынаар акша-даа, путевка-даа чокка чорудупкан аныяк ава херээжен Нелли Биче-ооловна ол үеде чүлү бодал турганыл? Ооң олар хире ажы-төлү-даа бар-ла боор.

Акша манап чадааш, "Голубая волна" санаторийнин даргазы Т.М.Шостак, улуг бухгалтер А.Л.Крюкова ТР-нин Чазаның электрондук почтазынче телеграмманы чорутканнар. Ында "Дети плюс" деп уруглар организациязының даргазы Н.Б.Артынаның кандыг-даа керээ, путевка, акша чокка оларның санаторийинче 22 өөреникчи уруг, 4 башкыны дыштандырып чорутканын, ол төлевир чок, баш удур көрдүмзүн байдал оларга-даа, дыштанып келген уругларга-даа берге, эпчок байдалды тургусканын, ук уругларның дыштанганының өртээ 183 муң рубльди шилчидип бээрин билээн болган. Ук телеграмма ынчангы оралакчы президент турган А.А.Мельниковка келген. Ол байдалга хамаарыштыр хемчег алырын Культура болгаш Өөредилге яамыларына ол дааскан. Ынчалза-даа ол телеграммага хамаарыштыр кандыг-даа хемчег алдынмаан. Сентябрь 3-ке чедир дыштанып турган уругларның чедир чанар билединин өртээ база чок турган. Нелли Биче-ооловна ук өөреникчилернин чанар билеттеринин өртөөн боду эвес, өске уругга чедиртип чоруткан. Ол уругну база "Голубая волна" деп санаторийнин ажылдакчылары салбайн, акша келгиче тударын база оралдашкан. Ынчалза-даа уруглар-биле кады дыштанып турган башкыларның дилээ-биле база ийи-чаңгыс арын-нүүр чок кижилер дээш өске кижилер түрөтпес дээн бодал-биле олар оозун соксатканнар.

Ол 22 өөреникчи Абаканга чедип келген. Оларның Абакан-дан Кызылче чедер акшазын Нелли Биче-ооловна чедирип бээр турган. Ылап-ла ол чедип келген. Боттарының уругларын уткуп чедип келген ада-иелер оларын ап алгаш, Абакан хоорайга садыглар көрүп чорупкан. Садыглынып алгаш, олар арткан өөреникчилер канчап турлар эвес, чана берген бе дээш вокзалга халдып кээрге, хамык өөреникчилер ында ыглашкан турган. Чүү болганыл? дээрге, Нелли Биче-ооловна оларга чанар акша-даа бербейн, каап-каш чоруй барган болган. Бир эвес ада-иелер катап кээп көрбөөн болза, акша чок кагырыпкан бичи өөреникчилер канчаар туржук ирги? Акша чок хөй уругларны канчап чандыра-рыл? Ол дээш ада-иелер-даа, демир-орук вокзалының милициязы-даа хөлзөп үнген. Чаян бооп, тыва микроавтобустар чолаачыларына таваржы бергеш, бичи өөреникчилерни бажыңнарынга баргаш төлөп бээр деп чугаалашкаш, олуртуп-

каннар. Кызыл вокзалына уругларын уткуп келген ада-иелер чолаачылар олардан акша негээрге, шуут кайгап калганнар. Хөй шуугаазын соонда арай деп билишкеннер. Ол хөлзөөшкенин буруулуг кижизи Нелли Биче-ооловна бичи школачы чаштарны кандыг сорулгалыг Абакан хоорайга чанар акшазы-даа чокка каапчык ирги? Черле ынчаш Нелли Биче-ооловна ол чайын школачы чаштарны-даа, оларның ада-иелерин-даа шак ынчаар түредип хилинчектээн. Ооң соонда когараан ада-

Ынчалза-даа уруглар-биле кады дыштанып турган башкыларның дилээ-биле база ийи-чаңгыс арын-нүүр чок кижилер дээш өске кижилер түрөтпес дээн бодал-биле олар оозун соксатканнар.

иелернин билдиришкени-биле Н.Б.Артынага хамаарыштыр элдеп-эзин арга-биле өске кижилер акшазы кажарлап турганы дээш хамааты, бичи уругларны Абакан хоорайга акша-даа, аш-чем-даа чокка октапканы дээш кеземче херээн (хары угда ийи херекти) оттурган. Криминалдык милиция ук херектерге хамаарыштыр истелгини чорударга, Тыва Республикада "Дети плюс" деп организация-даа чок, үндүрүг инспекцияларында Н.Б.Артына деп хуу саарлыкчы-даа демдеглеттинмээн. Нелли Биче-ооловнаның таңмазы-даа меге таңма болган.

Сөөлүнде ДООЦТ "Юнитур"

деп организацияның төлээзи Л.А.Лобова деп херээжен Н.Б.Артына деп кижиске кажан-даа ажылдавайн турган деп дыңнаткан. Кызылдың №9 школазының 3-кү клазының өөреникчилеринин ада-иелери сөөлүнде бодал, санап кээрге, өөреникчи бүзүрүден не Нелли Биче-ооловна 5 муң 500 рубль ап турган болза (13 уругдан 71 муң 500 рубль алган), Абакан биле Саки аразына чаңгыс уруг дээш 1 муң 600 рубль чарааны билдине берген (Москва, Крымга экскурсиялар дээни меге болган) Ынчап кээрге, 13 уруг дээш баар, кээр орукка 20 муң 800 рубль чараан бооп турар. 71 муң 500 рубльден арткан (20 муң 800 рубль-биле билеттер саткан) 50 муң рубль кайнаар кире бергенил?

Өөреникчи уругларын шак ындыг эпчок, коргунчуг байдал-дарга таварыштырган ада-иелер Нелли Биче-ооловнаны судка билдирип каанын үстүнде дыңнаттывыс. Хамааты херек көөр суд бо хүннерде болур деп турар. Ол-даа канчаар, ийи-чаңгыс опчок кижилернин хайы-биле бүдүн чон бак атка кирип, чаш ажы-төл түрээр ол-ла кончуг берге-дир. Нелли Биче-ооловна ышкаштар ада-иелеринин, өөреникчи ажы-төлдүн мөзү-шынар когаралы дээш яланы хүлээр ужурулгалар.

Ольга ХАЛААРАҢ, Шолбаана САМБУУ, Саяна МАЖАА болгаш өске-даа 13 кюки ат салган.

РЕДАКЦИЯДАН. Бо бөлүк ада-иелернин үстүнде чүүлүн парлалгага белеткеп турувуста, Н.Б.Артынага хамаарыштыр хамааты херекти октябрь 22-де Кызыл хоорайның улус судунга көөр турган. Ол хүн суд болбаан. Прокурорнуң дилээ-биле ону соңгаарлаткан. Ада-иелер оон чоруткаш, ТР-нин Прокуратуразына чеде бергеннер. "Назы четпээн бичи уругларны өске ырак Абакан хоорайга акша, аш-чем чокка каапкаш барганы дээш Н.Б.Артынага хамаарыштыр оттурган кеземче херээ канчап тур эвес" деп ону билип алыксааннар. Элдеп чүве. Херекте кем-херек үүлгединин составы чок дээш хаап каапканын ук прокуратураның истелге килдизинин начальниги Орешков дыңнаткан. Хомудаан ада-иелер бичи чаштарны өске хоорайга кээргел чокка октапкаш барган, харысалга чок херээжен хамаатыга хамаарыштыр оттурган херекти соксатканына чөпшээрешпейн турарын дыңнатканнар. Прокуратура ажылдакчылары ук херекти катап өөренип көөрүн аазаан. Бо херекте кем-херек үүлгединин составы бичи уругларны өске ырак хоорайга октапканы-биле долузу-биле бар бооп бадыткаттынып турар. Ол кара сагыштыг үүлгединин багай түңнели уругларын уткуп келген каш ада-иениң кагырыпкаш коргуп, ыглажып-сыктажып турган уругларга катап таваржып, милиция ажылдакчыларының деткимчези-биле чаштарны амыр-менди чанып кээринге дузалашканы-биле болбайн барган. Бир эвес ада-иелер октаптыганын уругларга таварышпаан болза, чүү болурун бодаары безин коргунчуг. Ынчан Н.Б.Артынаның херээ оон-даа аартаар турган. Харын-даа чымчак сеткилдиг, эриг баарлыг ада-иелернин буянныг чоруу бичи уругларның багай чүвеге таварышпайн чанып келиринге, Нелли Биче-ооловнаның үүлгединин чигээринге дузалаан. Ынчап турганының кадында-ла прокуратура ажылдакчыларының ук харысалга чок херээжен хамаатының херээн соксатканы хоойлуга дүүшпес. Үүлгеткен херээнге хамаарыштыр харысалгазын хүлээди, шыңгыы хемчег албас болза, ол харысалга чок херээжен хамаатының айыылы улуг-дур.

Ноябрь 10 — Бүгү-делегейниң аныяктар хуну

АЖЫЛ-ЧОРУДУЛГАВЫС

Тыва Республиканың Аныяктар херектериниң талазы-биле күрүне комитеди бо чылын тургустунганындан бээр 10 чыл болган. Чыл санын барымдаалаар болза, ыңдыг-ла кончуг улуг эвес, ыңчалза-даа үениң аайы-биле он чылдың дургузунда элээн көскү ажылдар кылдынган база моон-даа соңгаар багай эвес сорулгалар салдынып турарын аныяктар херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң даргазы Орлан Чукаевич ОЙДУПАА

— Республиканың аныяктар херектериниң талазы-биле күрүне комитеди колдуунда күрүнениң аныяктар политиказынга тускайлаттынган хоойлу эзугаар ажылдап турар. Ук хоойлу 1999 чылда хүлээтинген, ол ам бо үеге чедир эргижиреп бар чыдар. Ынчангаш «Аныяктар политиказын тургузарынга күрүнениң хоойлужудулга болгаш күүсекчи эрге-чагырга органнарының демниг шимчээшкининиң дугайында» деп темага «Төгерик столду» ТР-ниң Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының Эртем, өөредилге, культура, өг-бүле болгаш аныяктар политиказының талазы-биле комитет кежигүннериниң киржилгези-биле эрттирген. Аңаа кол илеткелди республикада аныяктарның амгы байдалының дугайында информастыг ме-дээлерге даянып кылган бис. Ук айтырыгга хамаарыштыр чаа хоойлу телевиделин кириген, ында чаа немелделер бары бисти өөртүп турар.

— Орлан Чукаевич, бо хүн-нерде онзагай болушкуннарга хамаарыштыр көдээ черде аныяктарга билдингери-биле бөдүүнчүдүр тайылбырдан берип көрүңерем.

— 2002-2010 чылдарда көрдүңер «Оран-сава» база «Аныяк өг-бүлелерни чурттаар оран-сава-биле хандыраар» деп федералдыг тускай сорулгалыг программага үндөйлөп алгаш, бистиң комитетче дыка хей аныяктар делегги билдиришккиннерни кириген. Дилег кириген аныяктарның негелделерин өөренип көрүп тургаш, таарыштыр чыып тургузуп алган даңзыны Москва хоорайже чоруткан турган бис. Чоруткан документтеривис экспертизаны эрткен соонда, акшаландырышкынны алып деп хары чагааны база алдывс. Ам ол 10 миллион рубльдиң кирерин манап турарывыс бо. Бо программаның кол күүседикчизи — чурттаар оран-саваның ипотека чээлизиниң республика агентилели болур, оң директору Аяс Лопсан, кажан келирге агентилел чери-биле хурал кылгаш, кол механизмин канчаар ажылдаарын тодарадыр апаар. Оң утказын чамдык аныяктар, холга акша алыр-дыр деп идегеп, эки-ле билбей турары чадавас, чүге дээрге телефон дамчыштыр билип алгаш, субсидияның түңүн айтырар боор-дур. Холга акша болуру билдинмес.

Орлан Чукаевич Ойдупаа — аныяктар херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң даргазы.

Ынаар негелде эзугаар 30 хар чедир назылыг аныяк өг-бүлелерни кирип турар. Субсидияны 2002 чылдың август 28-тен эгелеп төрүттүнген чаш уругларлыг өг-бүлелер алыр. Бир уругга оң хемчээли 18 дөрбелчин метр болур. Бо программаның акшаландырышкыны республика бюджетинден, харын-даа бүгү кожууннарның тус чер бюджеттеринден база көрдүңер ужурлуг. Бо хүн-нерде Бай-Тайга, Чөөн-Хемчик, Танды, Тес-Хем, Улуг-Хем кожууннарда көрдүңер. Республикада ниити аныяктар ортузунда ажыл чорудуп турар болганывыста, эскерип көөрүвүске, аныяк өг-бүлелерниң бергедежип турар айтырыглары колдуунда чурттаар бажың-балгат чок, кылыр ажыл тывылбас болур. Оң уламындан кайда чүгээр ажылга тургустунуп азы чурттаар чер тыпты бээр хире чер бар болдур.

Саяна Тараачыновна Дамбыра — Аныяктарның күш-ажыл биржазының директору, Салгал Байкараевич Караштай — килдис эргелекчизи.

бистиң-биле чугаалажып олура дыңнаткан. Чоокта чаа Ленинчи комсомолдун 85 чыл оюн бистиң республикага база демдегеп эрттирген, комсомол дүшсе-даа, кандыг-даа үеде, кайы-даа чурттуң аныяктары оң ажыл-херээн кезээде уламчылаар салгакчылары, аныяк салгалды келир үеде даяныр күжүвүс дикир бис. Бөгүн комитеттин ажылының кол угланьышкынынга хамаарыштыр Орлан Чукаевичиниң чугаазы-биле таңдыкчалар:

аныяктар ынаар тыртылып, көжүп чоруп каар. Ынчангаш боттарының аныяктарын арттырып, ажыл-биле хандыраар дээш сагыш аарып чоруур кожууннар-биле ажылдаары биске солун болуп турар.

БҮГҮ ТАЛААЛЫГ

Оран-сава субсидиязынга хамаарыштыр мындыг тайылбырны кылып болур. Чижээ-лээрге, кожуунда туттунган бажыңдан бажың алыр дээш аныяк өг-бүле билдиришккин кириген болза, ол өг-бүле 30 хуузун төлээн турар ужурлуг. Бичи өпоялыг болза, субсидияны бажыңның өртээнче кириптер, арткан хуузун узун хуусаалыг керээ-биле 10 чыл иштинде төлээр кылдыр керээ чарар. Ынчалза-даа маңаа кожуунун байдалын база өөренип көөр апаар, оларның бажың бүрүзүнүн өртээ ангы-ангы болгай. Бистиң сорулгавыс-даа болза, кожууннарда аныяк специалистер артар кылдыр бажың-балгат айтырыгы-биле хандыраары кызыдып турар бис.

— Чыл төңчүзүңге чедир эвээш үе арткан болгай. Аңаа четтикпейн баар болза, акшаның хуваалдазы азы чарыгдалы өскерли бербес ирги бе?

— Ындыг харын. Кыш, соок келген, чыл төңчүзүңге чедир келген акша шингээттинген турар ужурлуг. А артып калган дириг акша келир чылын, ылангы кожууннарда чаа бажыңнар тудуунда чарыгдаттынар. Бо программа биске аныяк өг-бүлелерни бажың-балгат-биле хандыраарынга, ажыл чок аныяк кижилерни ажилче хаара тударынга кончуг эки дузаламчы

болуп турар.

Чүгле субсидияга хамаарыштыр чугаалаар болзумза, бистиң ажылывыс чүгле оң-биле кызыгаарлаттынып турар-дыр деп, чон чедир билбейн баар. Назы четпестер ортузунда корумчурум үрээр оолдар, уругларга хамаарыштыр тайылбыр ажылын чорутпушаан, хей-ниити, эрге-хоойлу органнары-биле харылзаалыг ажылдап, алкоголизм, наркомания-биле салым-чолун таарыштыра берген аныяктарны шын орукче угландыраар дээш база-ла янзы-бүрү хемчеглерни ап, рейдирлерге киржиң, чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, — бүгү талазы-биле ажылдап турар бис. Ылангы бо ажылдарже ТКУ-нун улуг курс студентилерин хаара тудуп турарывыс чаңчыл апарган. Хоорайларда приюттар, школа, интернат черлери-биле сырый харылзаалыг ажылдавас болзувусса, дээштиг ажыл үнмес. Кады ажылдап турар студентилеривис бо чылын доозар, оларның келир үеде таваржып келир айтырыгларынга база дуза болуру-биле соңгаар хоорайларже өөредип, чайгы үелерде педотрядтарга ажылдадып, практика хевирлиг болза-даа бичи акша-шалыңны база олар ажылдап ап турарлар. Шылгараңгай уруглар, оолдарны тускай путевка-биле комитеттин мурундан Владивосток, Карадалай кыдыынче кижизидикчи башкыладып, өөредип чорудуп турар. «Кадык амьдырал дээш» деп акцияны бир дугаар бо чылын Сүт-Хөл, Чөөн-Хемчик кожууннарда эрттиреривис бо.

— Комитеттин кожуун бүрүзүнде төлээлериниң ажылы база-ла мындыг хевирлиг бе?

— Чамдык кожууннарда ажылдакчыларывыс чок. Чер бүрүзүңге турар ужурлуг, ыңчалза-даа оларның акша-шалыңын тус чер бюджетинден төлөп бээр болгаш шала бергедеши-киннер туруп келир. Бо программаны дарый боттандыраары-биле Каа-Хем, Бии-Хем, Улуг-Хем, Эрзин кожууннардан аныяктар ат-сывы дилээш, далаштырып кээрге ында

Орланмай Куулар — дарганың оралакчызы (эң бетинде), Аржаана Монгуш — специалист, Александра Павлова — кол бухгалтер.

ажылдап турар специали-теривис чок болганындан, мырыңай шүүдедивис. Ынчангаш бистиң кадрларывыс чогу-биле чамдык кожууннарда бистиң ажылывыс шоолуг-ла билдинмейн турар. Бо чылын хей-ле байырлал хүн-нери, оң иштинде комитеттин 10 чылы, спортчу хемчеглер эрткеняң номчу-чулар сактып тур боор. Ол шупту бистиң аныяктары-выстың киржилгези-биле организа-статтынып эрткен бол-гай.

Кожууннардан хей дуза дилээн билдиришккиннер кээп турар. Акшавыс чок, ыңчалза-даа шаавыс-биле дузалажып турар бис. Оң чижээңге бо чайын Сүт-Хөл кожуунга болуп эрткен улуг байырлал таварыштыр Алдан-Маадыр суурга аныяктар төвү тургузарынга 40 муң рубльди дузаламчы кылдыр бердивис. Чаңгыс айның дургузунда олар октаттынган бажыңны туткаш, ажыдып алдылар. Амгы үеде Тере-Хөлден ыңдыг хевирлиг чагыг кириген. Айтырыгы база өөренип көөр бис. Чүгле дузалаптар дээрге, ыңдыг акша көрдүмзөөн, оозу кончуг. Ындыг айтырыглары республиканың Саң-хөө, Экономика яамыларын таварыштыр шиит-пирлээр ужурлуг. Чогуур доку-ментилерни белеткээш, черле кирер апаар бис. Соңгаар хоорайларда өөренип турар студентилер-биле бо чылын ийи катап ужуражылгаларны эрттирдивис. Олардан кирип турар айтырыгларының бирээзи — боду агар саныг, таңмалыг юридиктиг статус тургузуп алырын дилээн. Оң чүсетине бээриниң аргазы база бар деп көрүп турар мен. Шупту чүве чүгле бюджетти канчаар камгалап алырывыстан хамаар-жыр.

Чимисмаа МОНГУШ чугаалашкан. Василий БАЛЧЫЙ-ООЛ-ДУҢ тырттырган чуруктары.

ШЫН

e-mail: shyn@tuva.ru

Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100, ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа. Кол редактор Артур ХЕРТЕК.

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: К. Сат, Е. Монгуш, Ч. Монгуш, С. Хертек, Т. Хертек.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 1-01-35, кол редакторнун оралакчызы — 1-19-87.

КИЛДИСТЕР: ниитилел-политиктиг килдис — 1-18-10, компьютер төвү — 1-03-90, культура, өөредилге килдизи — 1-03-88, чагаа килдизи — 1-03-87, көдээ ажыл-агый, үлетпүр килдистер — 1-17-09, тел/факс (394-22) 1-17-94, бухгалтерия — 1-17-91;

Солун келбейн барганда, дараазында телефонче долгаар: 3-14-94. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 3 ама.

Тираж 10602. Чагыл 131.

АГАР САНЬВЫС: № 4070381040000010000 Б ОАО Банк "Тувакредит", Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш массалыг информация чепсектериниң талазы-биле хоойлужудулгазының чорудулгазынга контроль болгаш бүрүткелиниң Тыва девискээр эргелелинге бүрүткеттинген.

Бүрүткеттирген дугаары — Т-00007. ТР-ниң парлалга болгаш информация куркомитединиң типографиязынга парлаан. (Кызыл, Шетинкин-Кравченко, 1).

Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадыглары дээш авторлар боттары харылаар.